

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 22

dla lenga piemuntèisa

Avril 2011

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

La lenga d'oe

Chèiche temp fa i l'avü mandà a j'organisa-dur d'ën cungrèss ël titùl ëd nòssa cumünicas-siun che apùnto a l'era: "La lenga d'oe". Dop chèiche di a l'é rivane na mail anté ch'an ci-amavu 'd curege 'l titùl përchè oé a l'era na parola ch'as trovava pa ant ij dissìunari. I l'uma sübit rëspunduje ch'as sagrinèissu nen che 'l titùl a l'era giüst. Però quand ch'i suma andait a presenté la cumünicassiun i l'uma nutà cun surprèisa che anvece d'oe an sël prugrama a j'era nutà d'oc.

Vist ès cit cuntratemp i l'uma pensà ëd profi-té d'ës buletin për fé cunosse ai so pochi letur la storia dè sta lenga, speranda ch'a peussa anteresseje. A efet as trata 'd na storia lunga, cuminsà për lon ch'an rësguarda na vinten-a d'ani fa, ma ch'a l'é naita dël 1847, quand che ant la Bibliuteca Nassiunal ëd Türin a l'han artruvà 'n vej manüscrit, che j'espert a l'han cunsiderà dla fin dël sécul XII o dël prinsipi dël XIII. Tra l'aut, ès manüscrit an èsmun vintedùe priche cunussüe cume Sermun sübalpin, scrite ant na lenga che ij vaire filolog e rumanista ch'a l'han èstüdiàla, a sun mai èstait d'acordi sü sùà d'identità.

Già ant l'ann ëd so artruvament, P. Lacroix a l'avìa dit che sta lenga a l'era 'n "dialèt mës-cia 'd latin, ëd pruvensal e 'd Fransèis", mentre J.J. Champollion a pensava ch'as tratèissa pitost ëd "la lenga dij Valdèis dël Piemunt". Dël 1873 E. Stenghel a parlava 'd na lenga a mesa stra tra 'l pruensal e 'l Fransèis e, dël 1879, Foerster a l'avìa vistje 'n dialèt piemuntèis malgré la presen-sa 'd furme Fransèise e pruensaj s-cètte.

Natüral che ij Piemuntèis a cuncurdèissu tüti cun l'ültima afèrmassiun, ma dël 1990, an Alba, an ucasiun dël VII Rëscuntr Antèrnassiunal dè Stüdi an sla Lengha e Literatüra Piemuntèisa, ël filolog alman H.J. Wolf a presentava na cumü-

nicassiun mutubin ducümentà, anté ch'a dimu-strava che la lenga dè sti sermun a l'era nen ël piemuntèis, ma na mës-cètta 'd lenghe cum a l'avìa già definila co Wunderli, n'aut filolog al-man. Avenda assistü a stu rëscuntr nui, che antlura i savü gnanca scrive 'l piemuntèis, is èspetavu na valanga 'd rësposte ch'a бүтèissu le pëndule a post. Ma, dop pì che sinc ani, nen avenda avü l'ucasiun ëd vèdde gnanca na riga sü s'argument ch'an èsmijava tüt aut che secundari, i l'uma vursü lese 'l manüscrit urigi-nal, pì che tüt për fesse n'idea sü sta chestiun ch'an èsmijava mutubin angarbujà.

La prima letüra a l'é staita pitost laburiusa përchè ch'a l'é nen sempe belfé lese le futuco-pie 'd vej manüscrit, andüa che le parole a sun suvens tacà j'ün-e a j'aute e ij caràter nen sem-pe ciar. Antlura i l'uma dessidü 'd trascrive 'l test dij vintedui sermun. An tracupianda ste priche i suma rendüsse cunt che efetivament a presentu 'n léssic mutubin particular, përché che dacant al latin ch'as treuva nen mac al prinsipi 'd minca prica, ij vaire sermun an èsmun-u, j'ün-e dacant a j'aute, 'd vus dël vej Fransèis (lengha d'oil), dël vej pruensal (lengha d'oc) e co d'aute che ancheuj a fan part dël léssic ëd vaire parlà piemuntèise.

A part son, a tuca co di che ant le vaire priche j'ussilassiun gràfiche a fusunavu. Ch'as pensa a 'd parole cume: *persecuciun, persecuciuns, perse-cutiuns; oraciun, oratiun, oreison, oresun; coman-dament e comandamenz*. E ste variassiun as tru-vavu co ant le desinense dle furme vèrbaj che nen sempe a smijavu aparten-e a na sula lenga. Për esempi a la tersa pèrsuna plüral a j'eru 'd furme ch'a finü an *-ent* e d'aute an *-en* upüra an *-un* o an *-unt*.

Pensanda ch'a füssa nen pussibil che për fesse capì da la gent ël pricur ch'a l'ha scrivü sti sermun a l'avèissa duvrà na lenga tant amba-

stardìa ch'a pijava le parole da trè o quat parlà diverse, i l'uma pensà che suta a duvìa esse na gàbula. E parèj për sèrché 'd capi la maciavélica i l'uma dessidü 'd parte da zeru.

Prima 'd tüt i l'uma sèrcà d'anquadré le chestiun grafiche përchè che ant ij Sermun a j'èru 'd trigrama cume CHA, CHO, ch'a arpresentavu 'l sun velar (K) dla C e, bin che sti sègn a füssu stait signalà cume echivalent a CA e CO, chèidün a-j cunsiderava ancumpatibij për èd test èscrit an Piemunt. Ma i l'uma trovà che sté grafie a esistìu co an Piemunt. Për esempi ij sarament èd la Compania 'd San Giors èd Chér (1321), le cumedie dl'Aliun (1521), le Canzoni della Villa dël '600 e fin-a l'italian èd Giovanni Andrea Castellar Saluzzo (1482-1528) a na presentu ancora chèiche esempi. E l'istess i l'uma nutà për èl sun fricativ palatal che ant ij Sermun a l'era marcà, Z e TZ. Difati ant le farse dl'Aliun as treuvu 'd parole cume dolz, dolza... idèntiche a cule dij Sermun

Dop i l'uma sèrcà 'd vèdde se *est*, tersa pèrsun-a singular dèl present dèl verb esse a l'era na vus fransèisa. E i l'uma nutà che nen mac ès verb a l'era suvens marcà *ē* e mutubin pì da rair *est*, e son tant an latin che an lenga pupular. Ant èl sermun XX i l'uma dritüra trovà 'n segment latin andüa che *factus ē* a pressed so échivalent an lenga pupular *ē fait*. Da sù i l'uma capì che, bin se la magiuransa dle trascrissiun muderne, a arportu sempe la grafia *est*, sta manera 'd nuté la tersa pèrsun-a dèl present d'esse as deuv nen cunsideresse mac fransèisa. Secund nui 'l redatur èd le priche a deuv avèj guernà la grafia latin-a *est* perchè che ant le priche *e* a l'avìa già trè auti sens: *io*, *e* congiunsiun, *e* (prepusissiun an).

A part son, le prime usservassiun a l'han cunfermane che le cunclüsiun èd jè stüdius ch'a j'èru anteressasse dij sermun prima 'd nui a j'èru giüstificà e, për evité 'd rivé ai sùe mideme cunclüsiun, i l'uma dessidü 'd purté nosta atensiun an sij fait gramaticaj. Dop tüt se la grafia e 'l léssic a peulu esse anflüensà da d'auti sistema lenghistic, la gramàtica ch'a l'é pì stàbila a duvria esse mutubin pì afidàbila. E parèj i l'uma dessidü dè stüdié ij fait e ij prinsipi grama-

ticaj ch'as trovavu ant ij vaire Sermun e i l'uma cunfruntaje nen mac cun ij curèspudent èd le lenghe d'oc e d'oïl, ma co cun cuj piemuntèis vej e mudern.

I l'uma cuminsà sta cumparisiun cun j'artìcuj determinativ e fin dal prinsipi i l'uma pudü cunstaté che ij Sermun a presentavu na gran varietà d'artìcuj. Për èl plüral vaire a j'èru idèntic a cuj dle veje parlà piemuntèise, e pochi auti a smijavu pì avzin a cui dle lenghe d'oc e d'oïl perchè ch'a finü an S.

Peui i l'uma spustà nosta atensiun su ij possessiv, ij dimustrativ e l'andefinì *tut*. Co sù la gran magiuransa dle furme a j'èru idèntiche o avzin-e a cule dèl piemuntèis vej e mudern, ma trames ai dimustrativ a j'era turna na dusen-a 'd vus ch'a finü an S, cum a rivava an lenga d'oc e d'oïl.

Stu fenomen ch'an èsmijava franc drolu i l'uma truvalu co usservand èl plural dij nom e dj'agetiv. Ma sù lon ch'a l'ha frapane, an certi cas, a l'é staita l'abundansa 'd furme an cumpetissiun për esprime 'l midem cuncet èd plüral.

An efet se ij nom ch'a finü an -A a diventavu pluraj cambianda la -A an -E cum a càpita ancora ant èl piemuntèis d'ancheuj, ij nom ch'a sùrtü an cunsunant, ch'a füssu masculin o feminin, a l'avü mac na furma sula e lon ch'a marcava 'l nümer a l'era 'l determinant, an gener l'artìcul ch'a-j cumpagnava. E co son a l'é nurmal ant le parlà piemuntèise d'ancheuj. Ch'as pensa a: *èl pover*, *ij pover*; *l'urassiun*, *j'urassiun*...

Mutubin anteressant a l'era peui 'l plüral dij nom e dj'agetiv ch'a finü an L o an N, perchè ch'a pudü presenté vaire tipu èd plural: *apostoli*, *apostoil*, *apostol*... Èl pì frequent a l'é cul prulétic *apostoil* ch'as treuva an vaire aute vus cume: *discipoil*, *angeil*, *boin*, *beil*... che ancheuj as marcu: *angej*, *bej*...

Ma co sù, dacant a sti pluraj as na trovavu d'auti ch'a sùrtü an cunsunant: *desmes*, *mans*, *paroles*, *bels*, *bons*...

Bin se pitost raire, ste furme sigmatiche ch'i riessü nen a spieghesse, an dasü fastüdi perchè ch'an èsmijava ampussibil che chi ch'a l'ha via scrivü tüte ste priche a pudèissa avèj duvra

na scritüra tant ancustanta.

Passanda peui a cunsideré la declinassiun a dui cas, rest ëd cula latin-a a ses cas, i l'uma pudü nuté dui fait mutubin interessant.

Ël prim a l'era che ant la lenga dij Sermun sübalpin sta declinassiun a l'era pì nen custanta, perchè che le vus ch'a j'eru duvrà cunfurm a sta flessiun a j'eru menu che la metà 'd j'aute.

Le scund an disìa anvece che ant la lenga dij Sermun le desinense dij vaire cas a curëspundü nen a cule dle lenghe d'oc e d'oil.

An poche parole ste usservassiun a l'han fane capì che, ultra a esse diversa, la flessiun ëd la lenga d'océ a l'era an camin ch'a sparià, perchè ch'a l'era rimpiajà da 'n sistema pì sempì ch'a fungava mac ant la diferensa tra singular e plüral e an vaire cas sta diferensa a pudìa mac esse marcà, cum as é disse, da l'articul, da n'agetiv dimostrativ o da n'aut determinant.

Ma lë stüdi dle furme dël cas suget e del cas régime a l'ha përmëttüne 'd fé n'auta dëscuerta bin interessanta: valadì che la magiuransa dle vus cunfurm a le régule dë sta declinassiun as trovavu sürtüt ant le priche dla prima metà.

E son a capitava co pë j'anti fenomen ch'a avzinavu la lenga dij Sermun a cule d'oc e d'oil e co al latin. E parèj i l'uma dessidü 'd ciamé la parlà arpresentà an se priche lenga d'océ, nen mac pë marché sù avzinansa a le düe lenghe transalpin-e, ma co pë andichene sù identità bin marcà. D'auta part *océ* (<hoc est lat.), a l'era 'l curëspudent ëd *l'oil* (<hoc illud) dël vej fransèis e *dl'oc* (hoc est) dël vej pruensal. E a stu pruposit as arcorda che *é*, averb d'afermas-siun dël piemuntèis d'ancheuj, a duvrìa rivé propi da l'oe dle priche dij sécu j XII-XIII.

Ma turnand a nossa storia a tuca dì che, pë lon ch'a rësguarda le furme sigmatiche, valadì ch'a surtiü an S, dj'articuj, dij dimostrativ, dle duntre prepusissiun articulà e dël plüral dij nom e co le terse përsun-e plüraj dij verb ch'a finü an T cum an lenga d'oil e an latin, as treuvu pì che tüt ant ij sermun ëd la prima part.

E sti cuntroj a l'han cunfërmane che nossi rasunament a duvü esse giüst perchè ch'i l'uma pudü nuté che quasi le tüte furme arcàiche as trovavu ant le priche dla prima metà.

Bütà ansema, tüte sté usservassiun a l'han fane capì che nen mac la lenga d'océ a l'era tant avzin-a a cule d'oc e d'oil, ma a l'han co dimostrane che ste trè lenghe a duvü esse an cuntat. E son a lu furtissu ij vaire lema tipic ëd le parlà transalpin-e spatarà ant ij vaire sermun.

Ma lon ch'i sariü nen ëssetasse a l'é stait ëd dëscheurve che la lenga d'océ a füssa na parla an trasfurmassiun, tant a l'é vèra che la gramà-tica dj'ültime priche a l'é diversa da cula dle prime. E son a rend ël manüscrit ancor pì ante-ressant. Na preuva mutubin ciara d'ës fenomen an la dan cuj dubiun cume *mesatge* e *me-satges* ch'an sorprendü e ch'an ambarassavu, perchè ch'a smijavu cunfermé lon ch'a disìa chi ch'a vèdia ant la lenga dë ste priche na man-cansa 'd cunsistensa e 'd prevedibilità.

Anvece, propi perchè ch'as tratava 'd na lenga an trasfurmassiun, ëd vire le régule a-i j'eru düe e fin-a trè. Ch'as pensa pë esempi a *questi*, *quisti*, *quist* üpüra a *queil* e *quil* plüraj rëspëttivament ëd *quest* e 'd *quel*. E son a càpita an vaire auti cas. Pì che esse duvü a amprevedibilità o a ancunsistensa, stu fusun ëd parole e dë strütüre echivalente a l'é na testimuniansa 'd na lenga ch'a cambia. Difati, an géner, prima dë sparì ij cumpurtament vej a cuesistu cun ij neuv. E an lenga d'océ sta cuesistensa a l'é normal, prubabilmente perchè an cul mument le düe furme a duvü esse d'autüt echivalente. Ch'as pensa a le turnure marcà sù dapress: *qui avea li mesatge albergai* 09285 e *qui recevun los mesatges* 09286; *signifiquen li comandament* 09096 e *significa los comandament* 09104 andüa che a poche righe 'd distansa 'l *cas régime* plural a l'é marca prima ant la neuva manera e peui cun la furma veja. E quasi sicürament sta sernia a l'era nen èstaita casual.

E che 'l redatur a savèissa bugesse tra sti dui codes as peul vèdde da la turnüra marcà sù dapress: *e lor veels enserreren en una maisun* 16019. An efet, dait che ant la lenga neuva a saria stait malfé esprime 'l plüral ëd *lur* e *veel*, l'autur dij sermun a l'ha decidü 'd turné al codes vej, che a-j përmëtìa 'd nuté an meud ciar 'l *cas régime* sigmatic (*veels*), ch'a pudìa sté dnans al verb.

A part son le vaire usservassiun faite an sla lenga dij Sermun a l'han purtane a la cunclusiun che le liüre tra la lenga d'oe e le parlà piemuntèise d'ancheuj a sun mutubin èstreite.

Për furti ste usservassiun i pudriu ancur memurié n'esempi d'autüt particular come cul ëd l'ésit dël sun ëd la W d'urigin germànica ch'as treuva al prinsipi 'd vus come *wardon, *warjan e *wisa che già an lenga d'oe a l'avü d'ésit come *garder* e *varder*, *garir* e *vari* (pp.), *guisa* e *vjsa*. La cosa d'autüt furavia a l'é che ste mideme ussilassiun as artreuvu ancur ant le parlà piemuntèise 'd nossi di. A ste vus a tucia co giunteje *vasté* e *guasté*, derivà dal verb latin *vastare* che, ant le parlà dël Piemunt a l'ha avü l'istess dëslüp ëd la W germànica.

An lesenda 's cit resümé 'd na lunga arserca dürà vaire ani, vist le liüre dla lenga d'oe cun le parlà pedemuntan-e antiche e muderne, cheidün a pudria fesse la dumanda përchè ch'i l'uma ciamà lenga d'oe e nen piemuntèisa la parlà dij Sermun. Ant ës cas la rësposta a sarìa franc sempia. Prima 'd tüt përchè na volta as custümava ciamé na lenga dal meud d'affirmé, peui perché oe a dà l'idea ëd na lenga veja ch'a arcorda le lenghe seure d'oc e d'oil, franc avzin-e, co për 'l sustrà séltic e ligür cumün.

La scunda rasun a l'é che dij sécul XII-XIII, quand ch'as eru scrivüsse sti sermun, la vus Piemunt a curëspundìa për gnente al territori dla regiun atual, ma as arferìa mac a na cita fassa 'd tèra ai pe dj'Alp. Ch'as pensa che dël temp ëd l'Aliun († 1521?), j'astzan a cunsideravu sùà sità an Lumbardia, e che 'n përsunagi 'd na sùà farsa a dis: "*Et so glarriva forester de pemunt o de lengadoch...*", mentre ant n'auta cumedia *Jan peyrorer* ch'a *ven de pemont*, a la dumanda *dond e tu?* a rëspund *Dla val de Luserna*.

N'aut misteri dë sti Sermun a l'é cul ëd sùà urigin, valadì dël post anté che 's test a l'é stait ëscrit. L'ipotesi pì verussimila a l'é cula avansà da pare Gasca, ch'a l'avìa sugerì la prevüstüra d'Oulx. Sta süpusissiun a smija co esse apügià dal fait che nosse arserche an sla lenga an disu che le vaire priche a duvü esse staite scrite ant

ën post anté che la parlà d'oe a l'era an cuntat cun le lenghe d'oc e d'oil. Dunc se nen a Oulx ij Sermun a pudiu esse stait redat ant ël munasté 'd Santa Maria 'd Pinareul, fundà dël 1064 da la cuntëssa Adelaide. Antlura Pinareul a l'era 'n sentr mutubin ampurtant e la Val Chisun a fasia part dël Delfinà, ch'a l'era në stat transalpin. E chèiche stüdius a l'ha co artrassà 'd vus dë stu territori ant la lenga dij Sermun.

An sustansa an lenga d'oe as treuvu 'd vus tipiche dij dui versant ëd j'Alp e, an d'alti cas, as notu d'ussilassiun tra 'l sistema lenghistic fransèis e cul italian. Ch'as pensa a *odor* e *olor* che ura a sun feminin come an fransèis: *bona olor*, *aquela olor*, *questa odor...* e ura masculin come an tuscan: *a ven si bon odor*, *fan bon odor ...*

A sta mira a ven da ciamesse përchè ch'a l'é andaje tant a dëscheurve sta lenga d'oe. A sarìa mutubin malfé rësponde a sta dumanda. Nossa impressiun a l'é che, trovandse dnans a 'n manüscrit ch'a cuntña 'd parole e dë strütüre 'd lenghe diverse come 'l latin, ël pruensal antì, ël vej fransèis e 'l piemuntèis, pì che sërché dë stüdié e capì 'l sistema lenghistic dë ste priche, an vaire cas as é sèrcasse 'd fé intré ij divers lema an cula o an cula lenga. E mai gnün a l'ha pensà dë stüdiene ij prinsipi lenghistic.

Dit an parole povre, për capì 'l trigumiru lë stüdi filologic a duvia esse affiancà da cul ëd la lenghistica muderna ch'as basa an slë stüdi dij prinsipi dël sistema, senza dësmentié cùj fenomen mutubin ampurtant dël cuntat ëd lenghe e dël cambi lenghistic.

L'argument tratà ant ës buletin a l'é presentà an meud pì ancreus ant ën vulümèt sürtì l'utunn passà a Montréal e antitulà: *La lenga d'oe e le lingue d'oc e d'oil*. Ès midem vülüm a sarà püblicà, cun chèiche cita giunta, da la Fundassiun Culturàl Piemunteisa Savej. A faran part ëd l'istessa culan-a: *La grammatica della lingua d'oe* e co *I Sermoni subalpini – Testo originale in lingua d'oe con traduzione piemontese e italiana a fronte* e co d'aute euvre dl'editur d'ës buletin ch'a presentu la lenga piemuntèisa dij sécul passà e co cula muderna.

A Türin ës buletin a l'é dait an umagi ai client dël Pastificio Giustetto, Via Santa Teresa 19, ang. Via S. Fr. d'Assisi

Èl temp a passa, passumlu bin